

نوبختیان

ابوسهل و ابومحمد

سید علی حسینی زاده خضرآباد

www.ketab.ir

پرونده علوم و فرهنگ اسلامی

www.ketab.ir

سید علی حسینی زاده خضری

- ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
- وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- تهیه: پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی
- سروپرستار: محمدباقر انصاری
- ویراستار: د. دیلمی
- چاپ: چاپخانه مؤسسه بوستان کتاب
- چاپ اول: تابستان ۱۳۹۳
- شمارگان: ۱۴۰۰
- قیمت: ۱۶۰۰۰ تومان
- عنوان: ۲۹۲ مسلسل: ۲۷۹

سرشناسه:	حسینی زاده خضرآباد، سیدعلی، ۱۳۶۰-
عنوان و نام پدیدآور:	نوبختیان: ابوسهل و ابو محمد/ سیدعلی حسینی زاده خضرآباد؛ تهیه پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی.
مشخصات نشر:	قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری:	۳۰۲ ص.
شابک:	۹۷۸-۶۰۰-۱۹۵-۱۵۷-۲
وضعیت فهرست نویسی:	فبا
یادداشت:	کتابنامه: ص [۲۷۵]-۲۹۰؛ همچنین به صورت زیرنویس
یادداشت:	نمایه.
موضوع:	نوبختی، ابوسهل، ۲۳۷-۳۱۱ ق.
موضوع:	نوبختی، حسن بن موسی، ۳۱۰ ق.
موضوع:	متکلمان - سرگذشتنامه - اعتقادات
شناسه افزوده:	دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی. پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی
رده بندی کنگره:	۱۳۹۳ ۵۳ ح ۵۳/ن ۷۵/۲۰۱ BP
رده بندی دیویی:	۲۹۷/۴۹۲۴
شماره کتابشناسی ملی:	۳۶۱۵۳۷۰

فهرست

۱۳	سخنی با خواننده
۱۳	در زفتان طرح اندیشه نامه متکلمان امامیه
۱۶	درباره کتاب پیش رو
۱۹	مقدمه

فصل اول: ناندان و بختی

۲۶	نوبخت جدّ اعلای ابوسهل و ابومحمد
۳۲	ابوسهل بن نوبخت
۳۵	آثار ابوسهل بن نوبخت
۳۶	مذهب ابوسهل
۳۷	وفات ابوسهل بن نوبخت
۳۷	فرزندان ابوسهل بن نوبخت
۳۸	۱. اسماعیل بن ابوسهل بن نوبخت
۳۹	۲. ابویوب سلیمان بن ابی سهل
۴۱	۳. ابوالحسین علی بن ابی سهل
۴۱	۴. عبدالله بن ابی سهل
۴۲	۵. اسحاق بن ابی سهل

۴۲	۶. فضل بن ابی سهل
۴۳	۷. داوود بن ابی سهل
۴۳	۸ و ۹. هارون و محمد
۴۵	۱۰. سهل بن ابی سهل
۴۵	دیگر افراد خاندان نوبختی

فصل دوم: ابوسهل اسماعیل بن علی (۲۳۷-۳۱۱ ق.)

۴۷	زندگی‌نامه
۴۹	حیات سیاسی ابوسهل
۵۲	حیات علمی و فرهنگی ابوسهل
۵۲	تشکیل جلسات علمی و مناظره با شراران اسلامی
۵۴	رد اتهامات مخالفان به امامیه
۵۵	ردیه‌نویسی بر آرای کلامی دیگر متکلمان در موضوعات غیر از امامت
۵۵	ارتقای جایگاه کلامی بحث امامت و تبیین عقلی آن
۵۷	مقابله با مواضع فرق شیعی غیر امامی
۵۷	مبارزه با مدعیان دروغین نیابت و حمایت از نواب حقیقی امام زمان علیه السلام
۶۲	دفاع از مبانی شیعه در علم اصول
۶۳	مبارزه با اعتقادات یهود و ملحدان و منکران رسالت
۶۳	تربیت شاگردان
۶۴	شاگردان ابوسهل نوبختی در علم کلام
۶۸	شاگردان ابوسهل در غیر علم کلام
۷۰	تألیفات ابوسهل نوبختی
۷۱	تألیفات ابوسهل در موضوع امامت

فهرست مطالب ۷

۷۷	ردیه بر فرق غیر اثناعشری
۸۳	تألیفات در اصول فقه
۸۵	تألیفات و ردیه‌ها در مسائل خاص کلامی
۱۰۰	ردیه بر یهود و منکران رسالت
۱۰۲	جمع‌بندی

فصل سوم: ابومحمد حسن بن موسی

۱۰۵	زندگی نام
۱۰۷	نسب حسن بن موسی
۱۰۸	زمان تولد
۱۰۹	زمان وفات
۱۰۹	اساتید ابومحمد
۱۱۱	شاگردان ابومحمد نوبختی
۱۱۳	زندگی سیاسی ابومحمد
۱۱۳	تألیفات ابومحمد
۱۱۴	کتاب حسن بن موسی در موضوع امامت
۱۱۶	کتاب ابومحمد در موضوعات کلامی و فلسفی
۱۴۴	کتاب ابومحمد در فرق و آرا

فصل چهارم: آرا و اندیشه‌های ابوسهل و ابومحمد نوبختی

۱۵۱	مقدمه
۱۵۳	منابع و ابزارهای معرفت
۱۵۳	عقل و جایگاه آن

۱۵۵	نص و نقل (روایات) و جایگاه آن دو
۱۵۸	خداشناسی
۱۵۸	اکتسابی یا اضطراری بودن معرفت
۱۶۵	توحید
۱۶۶	تجسیم
۱۶۷	رؤیت باری تعالی
۱۶۷	صفات خبری
۱۶۷	قدرت خدا
۱۶۹	جهان‌شناسی
۱۶۹	حدوث و قدم عالم
۱۶۹	رد ناطق و حی بودن آسمان
۱۶۹	جزء لا یتجزی
۱۷۳	بقای جواهر
۱۷۵	مکان
۱۷۶	انسان‌شناسی
۱۷۶	حقیقت انسان
۱۸۰	استطاعت
۱۸۳	آجال و ارزاق و اسعار
۱۸۶	پیامبرشناسی
۱۸۶	نبوت تفضل است یا استحقاق
۱۸۹	قرآن
۱۹۰	عصمت انبیا
۱۹۰	امام‌شناسی

۱۹۷	استحقاقی بودن امامت
۱۹۷	عصمت
۱۹۸	شناخت مصداق امام
۲۰۱	انتخاب کارگزارن امام با نص
۲۰۲	علم امام
۲۰۳	اعجاز امام
۲۰۶	ارتباط امام با فرشتگان
۲۱۱	انبیا، امامان پس از رحلت
۲۱۲	پیشوای دوازدهم
۲۱۸	معادشناسی
۲۱۹	إحباط اعمال
۲۲۲	معرفت کفّار
۲۲۲	قول در موافات
۲۲۵	گناهان صغیره
۲۲۶	اسما و احکام
۲۲۸	وعید
۲۳۰	سکون در آخرت
۲۳۱	عموم و خصوص

فصل پنجم:

رویکرد نوبختیان در مواجهه با اندیشه‌های متکلمان معتزلی و امامی

۲۳۵	تأثیرپذیری نوبختیان از معتزله
۲۳۶	اتهام اعتزال به نوبختیان

- ۲۳۸ معتزلی کیست؟
- ۲۴۰ چرا نوبختیان معتزلی خوانده شده‌اند؟
- ۲۴۰ سُنی معتزلی
- ۲۴۰ شیعیان معتقد به اصول خمسۀ معتزلی
- ۲۴۲ معتزلی به معنای اهل العدل و التوحید
- ۲۴۸ عقلگرایی افراطی و بی‌اعتنایی به روایات
- ۲۵۳ تأثیرپذیری بنونوبخت از متکلمان امامی
- ۲۵۴ تأثیرپذیری بنونوبخت از هشام بن حکم
- ۲۵۵ چیستی اساز
- ۲۵۵ استطاعت
- ۲۵۶ ردّ امکان معجزه برای غیر انبیا
- ۲۵۷ ردّ سماع کلام ملائکه برای ائمه
- ۲۵۹ تحریف قرآن
- ۲۵۹ معرفت
- ۲۶۱ تأثیر بنونوبخت بر متکلمان امامیه
- ۲۶۳ الف) شاگردان بنونوبخت
- ۲۶۷ ب) ابن قبه رازی
- ۲۶۹ ج) شیخ صدوق
- ۲۷۰ د) شیخ مفید
- ۲۷۱ ه) دیگر عالمان شیعی
- ۲۷۳ خلاصه و جمع‌بندی
- ۲۷۵ کتاب‌نامه

نمایه	۲۹۱
اعلام	۲۹۱
اصطلاحات	۲۹۵
کتاب‌ها	۲۹۷
شهرها	۳۰۲
قبیله‌ها و فرقه‌ها	۳۰۳

www.ketab.ir

سخنی با خواننده

دربارهٔ کلام طرح اندیشه‌نامهٔ متکلمان امامیه

علم کلام از با ارزش‌ترین دستاوردهای فرهنگ اسلامی است که همچون دانش فقه در درون همین بساط پایهریزی شده است. متکلمان بزرگ امامیه همواره کوشیده‌اند ضمن تبیین اصول‌های اعتقادی دین و دفاع از آنها پاسخگوی شبهات گوناگون اعتقادی نیز باشند. این عملکرد، نقش مهم و تأثیرگذاری در پایه‌ریزی شالوده‌های معرفت دینی در حوزه‌های گوناگون علمی - فرهنگی و اجتماعی داشته و جامعهٔ اسلامی را در برابر نمونه‌های بدیل استحکام بخشیده است.

امروزه با پیداشدن زمینه‌ها و چالش‌های اعتقادی نو، اهمیت کلام صدچندان شده است. بی‌شک پرداختن به این چالش‌ها بدون توجه به پیشینهٔ غنی کلامی‌ای که از متکلمان برجستهٔ امامیه برجای مانده است، کامیاب نخواهد بود. لیکن بازخوانی و به‌دست‌دادن سابقه و گذشتهٔ تاریخی کلام نیز دشواری‌های خاص خود را دارد. این دشواری‌ها بیشتر از دو جنبه، متوجه مطالعه در تاریخ کلام است: نخست ناکارآمدی و یا ناآشنایی محققان علاقه‌مند به این حوزه با شیوه‌های پژوهشی مطالعهٔ تاریخی فکر و اندیشه، و دیگر بی‌اطلاعی از ادبیات کلام امامیه در سده‌های نخستین شیعه. این دو، در کنار

بهره‌مندی از منابع مخالفان و بی‌توجهی به فضای شکل‌گیری این آثار، همچنین دیدگاه‌های اعتقادی آنان دربارهٔ شیعه، در عمل منجر به آن شده است که بسیاری از طرح‌های شناخت اندیشه‌های متکلمان شیعه در جهان معاصر، در فضایی رشد کند که الگوی فکری صحیحی بر آن حاکم نیست. طبیعی است برون‌داد اینگونه پژوهش‌ها آثاری خواهد بود که کلام امامیه را بی‌ریشه یا تأثیرپذیر از دیگر گرایش‌های اسلامی یا غیراسلامی معرفی نماید. نمونه‌هایی از این فرآورده‌ها را می‌توان هم‌اکنون در آثار مستشرقانی چون مادلونگ، مکدرموت، شمیتکه، فان‌اس و محققانی چون مدرسی طباطبایی، کدیور و غیر آنها یافت.

باری، خمودی پژوهش در این حوزه و البته در بین دانشوران شیعه، هرچند مرهون عواملی چند است، بدون تردید نبود یا کمبود برنامه‌های کلان و صحیح در معرفی تاریخ کلام و اندیشه شیعه، از مهم‌ترین این عوامل خواهد بود؛ به‌همین دلیل هم تدوین و ساماندهی پژوهش‌ها در جهت تحقق این آرمان ضروری می‌نماید.

بی‌شک، تدوین تاریخ اندیشه‌های کلامی شیعه، از زوایا و نواحی گونه‌گونی قابل اجرا خواهد بود؛ شخصیت‌های سامان‌بخش این تاریخ، جریان‌ها و مکاتب تاریخ‌ساز در عرصهٔ اعتقادات، موضوعات و تراث برجامانده از دانش کلام، محورهای متفاوتی هستند که هرکدام در این فرایند، از ویژگی خاصی برخوردارند.

«اندیشه‌نامهٔ متکلمان امامیه» کلان‌فعالیتی از مجموعه تلاش‌های پژوهشکدهٔ فلسفه و کلام پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی است که برای دست‌یازیدن به این هدف، پژوهش دربارهٔ متکلمان تاریخ‌ساز شیعه را در دستور کار قرار داده تا با رویکردی میان‌رشته‌ای، اعتقادات متکلمان امامیه را

در طول تاریخ به تصویر بکشد و از نوآوری‌های روشی و محتوایی ایشان پرده بردارد. بدون تردید، علیرغم فعالیت‌ها و آثار پراکنده‌ای که در تاریخ این رشته انجام شده است، این طرح، به‌واقع نخستین حرکت جامع در بازشناسی این بخش از اندیشه شیعه است که به منصه ظهور خواهد رسید؛ از این رو در این کلان‌پروژه، فهرستی بالغ بر ۸۰ متکلم در قالب ۱۲ مدرسه فکری سامان یافته است که از تقدم و تأخر تاریخی نسبی نیز برخوردارند؛ مدارس چون مدرسه کلامی مدینه و حجاز، مدرسه کلامی کوفه، مدرسه کلامی قم، مدرسه کلامی بغداد، مدرسه کلامی ری، مدرسه کلامی حله و غیر آن. درباره رویکرد پژوهش‌های این مجموعه، هرچند شایسته می‌نمود گونه تحقیق در آن تحلیلی تعریف شود تا در پرتو پس‌زمینه و بسترهای فکری، فرهنگی و سیاسی مدارس مورد نظر، تحلیل واقع‌بینانه‌تری از آرا و اندیشه‌ها به دست داده شود و در وهله دوم، زوایا و نقاط کور و تاریک تاریخ کلام مشخص شود و در انجام، تبیینی از سیر تحولات اندیشه‌های کلامی، همچنین تأثیر عبارات متکلمان بر یکدیگر به منصه ظهور رسد، اما این رویه به دلیل دشواری‌های پیش‌گفته کمتر دست‌یافتنی می‌نمود؛ از این رو حداقل انتظار و هدف این طرح، گزارشی دقیق و روشمند (توصیفی) از آرا و اندیشه‌های اندیشمندان است، هرچند تلاش می‌شود پروژه‌های آن خالی از تحلیل نباشد.

اولویت این کلان‌طرح نیز در ناحیه نقاط تاریک تاریخ کلام تعریف شده است تا مدارس فکری مدینه، کوفه، قم و بغداد بیش از گذشته مغفول نمانند و معرفی درست و صحیحی از اندیشه‌های متکلمان این مدارس به تصویر کشیده شود.

برون‌دادهای مطالعات و تحقیقات در این کلان‌پروژه، که در قالب تک‌نگاری‌هایی با عنوان اندیشمند مورد نظر، به زیور طبع آراسته می‌شود، بر

پایه دو محور عمده سامان یافته است: محور نخست، بازشناخت شخصیت متکلم را در پرتو پس‌زمینه‌های سیاسی، اجتماعی، علمی و فرهنگی پوشش می‌دهد و محور دوم اعتقادات و انگاره‌های کلامی و اعتقادی وی را بررسی می‌کند.

محور نخست، به شخصیت، زمینه و زمانه فرهنگی و اجتماعی می‌پردازد تا از خط فکری و جریان اثرپذیری و اثرگذاری متکلم مورد پژوهش آگاهی دهد. بخش دوم نیز که مهم‌ترین و اساسی‌ترین بخش تحقیق است، جدای از تقریر صریح مباحث، نظام فکری منسجم متکلم را در هر یک از محورهای اصلی این بخش به تصویر می‌کشد. مهم‌ترین سرفصل‌های این بخش، جدای از نشان‌دادن چگونگی نگارش متکلم به دانش کلام، بررسی اندیشه‌های او در قالب سرفصل‌های کلی اخلاقی و فقهی، هستی‌شناسی، خداشناسی، جهان‌شناسی، راهنماشناسی، انسان‌شناسی و فراجام‌شناسی است.

درباره کتاب پیش رو

مدرسه کلامی بغداد که پس از افول مدرسه کلامی امامیه در کوفه شکل گرفت، اندیشمندان بزرگی چون نوبختیان، ابن‌قبة، شیخ‌مفید، سیدمرتضی، شیخ‌طوسی و... را تربیت کرده است. مدرسه کلامی امامیه در بغداد، از نیمه دوم قرن سوم آرام‌آرام از دوران فترت خارج شد و در قرن چهارم و پنجم به اوج خود رسید. این مدرسه هرچند بر پایه میراث کلامی مدرسه کوفه شکل گرفته، عقلگرایی این مدرسه همواره شایبه پیروی از مدرسه اعتزالی بغداد و گاه در دوران سیدمرتضی، همراهی با مدرسه اعتزال بصره را در اذهان متبادر نموده است. از جمله شخصیت‌های این مدرسه می‌توان به ابوسهل نوبختی و خواهرزاده اندیشمندش، ابومحمد حسن بن موسی اشاره کرد که تقریباً از پیشگامان مدرسه

کلامی شیعه در بغدادند که به نوعی حلقه وصل متکلمان متقدمی چون هشام بن حکم و متکلمان متأخر مدرسه بغداد چون شیخ مفید و سید مرتضی هستند و علاوه بر انتقال میراث کلامی امامیان، خود نیز روش و مدرسه‌ای ویژه داشته و در این مسیر، آثاری تألیف و شاگردانی تربیت کرده‌اند.

از آنجا که تلقی اندیشمندان مدارس پس از کوفه، در خصوص نسبت عقل و وحی متفاوت گشت، طبیعتاً گونه اندیشه‌ورزی آنان نیز متفاوت شد. در این دوران، محیط بغداد از یک سو با جریان فکری اهل حدیث عراق درگیر است و از دیگر سو با جریان تفکر اعتزال. اما در این دوره حساس، سنگینی وظیفه تحکیم و ترویج آموزه‌های اعتقادی امامیه و دفاع از آنها در برابر شبهات مخالفان، بر دوش متکلمان امامیه و شاگردان مکتب جعفری است.

در کتاب پیش رو از مدرسه کلامی بغداد و باورهای اعتقادی ابوسهل و ابو محمد نوبختی سخن گفته شده است.

در پایان، از نویسنده ارجمند، آقای سید علی حسینی زاده خضر آباد، حجة الاسلام والمسلمین استاد محمد تقی سبحانی، ناظر علمی کلان طرح اندیشه‌نامه متکلمان امامیه، اعضای محترم شورای پژوهشی آقای دکتر منصور نصیری، مدیر سابق گروه کلام، آقای اکبر اقوام کرباسی، مدیر اندیشه‌نامه متکلمان امامیه و سایر عزیزانی که در به ثمر رساندن این اثر نقشی داشتند، تشکر می‌کنیم.

علیرضا آل بویه

مدیر پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی